

**ЕКЗИСТЕНЦІАЛІСТСЬКИЙ ПІДХІД
У СИСТЕМІ АНТРОПОЦЕНТРИЧНОЇ ПАРАДИГМИ
НАВЧАННЯ ЛІТЕРАТУРИ В СЕРЕДНІЙ ШКОЛІ**

У статті розкриті концептуальні засади застосування екзистенціалістського підходу до вивчення мистецтва слова. Його використання повинно не обмежуватися опрацюванням тільки літературного екзистенціалізму, а має поширюватися на весь системний історико-літературний курс для старшої школи. Це дозволить реалізувати антропоцентричну парадигму навчання словесності, основна мета якої – дати учням знання про взаємозв'язок розвитку літератури та свідомості людини, сформулювати розуміння духовного феномену письменника та його доби, еволюцію антропоцентричних уявлень у художній літературі.

Ключові слова: екзистенціалістський підхід, антропоцентрична парадигма навчання літератури, принцип екзистенційності, виховна функція літератури, виховний ідеал.

В статье раскрыты концептуальные начала применения экзистенциалистского подхода к изучению литературы. Его использование должно не ограничиваться работой только с литературным экзистенциализмом, а распространяться на весь системный историко-литературный курс для старшей школы. Это позволит реализовать антропоцентрическую парадигму изучения словесности, основная цель которой – дать ученикам знание о взаимосвязи развития литературы и

сознания человека, сформировать понимание духовного феномена писателя и его эпохи, эволюцию антропоцентрических представлений в литературе.

Ключевые слова: экзистенциалистский подход, антропоцентрическая парадигма изучения литературы, принцип экзистенциальности, воспитательная функция литературы, воспитательный идеал.

The article outlines the conceptual basis for applying existentialist approach in literary studies. Its use shouldn't be limited to studying existentialism in literature but should be expanded to the whole systematic course of literature and its history in high school. This will create possibilities for realizing the anthropocentric paradigm of literature teaching, which aims at forming pupils' knowledge of the interrelation between literary evolution and human conscience, of the writer's spiritual phenomenon and epoch, development of anthropocentric views in literature.

Key words: existentialist approach, anthropocentric paradigm of literature teaching, principle of existentiality, pedagogic function of literature, pedagogic ideal.

Протягом останніх двох десятиліть в Україні активізувалася наукова увага літературознавців та методистів до філософії та літератури екзистенціалізму (Ю. Доброносова, П. Іванишин, О. Лілік, О. Петрів, О. Плахова, Г. Токмань та ін.). Частина дослідників (Ю. Доброносова, П. Іванишин, Г. Токмань) здійснила продуктивну спробу вивести екзистенціалістську методологію за рамки вивчення власне екзистенціалізму, зрозумівши її можливості для використання в процесі опрацювання художніх явищ, що виникали на різних етапах розвитку мистецтва слова. Проте сьогодні вже слід вести розмову про більш широку антропоцентричну парадигму викладання літератури, яка може бути здійсненою тільки за умови використання філософії екзистенціалізму.

Універсальність зазначеного підходу зумовлена світоглядною основою екзистенціалізму, яка уявляється як конфлікт і водночас взаємодія між антропо- та космо-, тео-, соціо- й націоцентричною системами мислення, що формують ідейно-тематичний простір мистецтва слова. «Я називаю екзистенціальним філософом того, – писав М.Бердяєв, – у кого думка означає тотожність власної долі і світової долі» [2, с. 105]. Тобто екзистенціалізм – це завжди зосередженість на людині, але й вихід за її межі з метою, щоб глибше осягнути її особисте існування в широкому буттєвому просторі.

Зрощення указаних філософських систем дає підстави осмислювати тематику художньої літератури в ракурсах «людина й космос», «людина й Бог», «людина й суспільство», «людина й нація», сприймаючи велику кількість змістів, утворених письменниками в залежності від їхнього розуміння проблеми екзистенціального статусу індивідуума. «Люди – це завжди зумовлені істоти, оскільки все, ыз чим вони вступають у контакт, негайно перетворюється в обставину їхньої екзистенції» [1, с. 22–23].

Наведені аргументи дають підстави висунути думку, що екзистенціалістський підхід може й повинен бути застосованим під час вивчення мистецтва слова задовго до програмового освоєння учнями теми «художній екзистенціалізм» в 11 класі. Практично весь літературний курс старшої школи варто перетворити на свого роду екзистенціальну пропедевтику, яка готує учнів до масштабного освоєння ними буттєвого статусу людини у світі взагалі і своєї зокрема. У цьому, на наш погляд, у першу чергу полягає виховна функція літератури, яка сьогодні, на жаль, часто або заперечується, або ж нівелюється шляхом обмеження ролі мистецтва слова в суспільстві та його шкільного вивчення функціями науково затеоретизованого естетизму чи, навпаки, розважальності.

Підвищити виховний потенціал уроку літератури неможливо без цілеспрямованого вивчення різних історично зумовлених авторських версій

образу людини, її місця у світі, особистісно зорієнтованих узагальнень учнями антропоцентричного змісту художніх текстів. Як писав Г.Ващенко, «...кожен новий період в історії, не відкидаючи придбань нових періодів, вносив нові й нові риси в цей ідеал (виховний ідеал людини – Ю.Б.), поглиблюючи й уточнюючи його» [5, с. 90]. Отже, виховний орієнтир можна сформулювати тільки в результаті накопичення учнями знань про різні варіанти духовної іпостасі особистості, зображеннями яких багата література.

Окреслений підхід сприяє демократизації процесу навчання літератури. Учитель створює широкий простір для критичних суджень учнів із приводу авторських духовних пріоритетів, а отже, і для внутрішнього вибору, який готується не тільки в процесі оцінної діяльності, але й шляхом систематичного опанування поліфонізму антропоцентричної ідеї у творчості різних письменників.

У загальному вигляді знання та вміння школярів, на наш погляд, можна визначити як здатність декодувати художню образність, у якій реалізовано тему «людина й світ», робити філософсько-антропоцентричні висновки з допомогою літературного матеріалу. Для підпорядкування вивчення літератури вказаному завданню необхідно здійснювати дослідження в декількох аспектах, а саме:

– філософсько-антропоцентричному: осмислення людино-зорієнтованого образу дійсності, створеного в різних літературних творах, авторського ціннісного наповнення художньої картини світу, її концептуальної спрямованості;

– літературознавчому: виявлення й оцінка художніх засобів та прийомів художньо-екзистенціального моделювання;

– психолого-аналітичному: узагальнення, які особливості власного антропоцентричного мислення письменник демонструє, у чому полягає специфіка його бачення теми людського існування.

З філософського погляду, найбільш важливу роль у підготовці учнів до опрацювання в 11 класі теми «екзистенціалізм у світовій та українській літературах» є поступове освоєння ключових антропоцентричних категорій, які пов'язані з основними етапами розвитку світової думки стосовно сутності індивідуума та його місця у світі. Серед них у першу чергу треба назвати такі, як «людина античності», «людина середньовіччя», «людина Відродження», «людина бароко», «людина просвітництва», «людина романтизму», «людина реалізму», «людина модернізму» та ін. Вони покликані створити контекстне світоглядне поле, де окреме місце для школярів має зайняти поняття «людина екзистенціалізму». Інтерпретація літературних текстів, у яких створено портрет індивідуума з позицій різних художньо-світоглядних систем, допоможе поглибити філософські знання конкретними художніми образами, а також надасть матеріал для зіставлення поетики власне екзистенціалізму з антропоцентричними художніми явищами попередніх епох. Адже «ефективність контекстного вивчення літературних творів у середніх і старших класах значно підвищується, якщо це вивчення носить системний характер» [7, с. 206].

Категоріальний апарат екзистенціалізму, на наш погляд, варто поступово вводити в шкільну практику з 9 класу, коли починає вивчатися системний історико-літературний курс для старших класів. Він включає поняття: «екзистенція», «існування людини», «відчуженість особи від суспільства», «закинутість у ворожий світ», «межові ситуації», «абсурдність світу», «абсурдна особа», «страх, самотність, неспокій, жах, знемога, відчуженість, апатія, біль», «проблема внутрішнього вибору», «стоїцизм», «відповідальність», «екзистенційний стрибок», «самоформування» [3, с. 132–

136, с. 173–178]. Усі названі категорії утворюють концептуальну основу для екзистенціалістського підходу, що може бути реалізований на засадах філософського [10] та структурно-стильового [8] шляхів аналізу. Найбільш важлива його особливість полягає в спрямованості на опанування учнями духовного феномену письменника та того покоління, до якого він належав, оскільки «екзистенціальна модель світоглядного мислення спирається на зміст певних понять, які виявляються значущими в ході розгляду проблеми внутрішнього буття» [4, с. 51]. Ці категорії утворюють завершену світоглядно-антропоцентричну модель, що дозволяє осмислювати найбільш сутнісні особливості духовного існування письменника.

При цьому треба враховувати, що вікові психологічні можливості школярів дозволяють використовувати філософську інформацію (зокрема, про антропоцентризм та екзистенціалізм) лише в адаптованому вигляді. Вона не повинна ускладнювати інтелектуальну діяльність учнів, а, навпаки, стимулювати її, відкриваючи нові горизонти в освоєнні української літератури. Тому необхідно, щоб:

- зміст категорій антропоцентризму взагалі й екзистенціалізму зокрема був адаптований до пізнавальних можливостей учнів шляхом їх наближення до змісту літературно-теоретичних понять, передбачених для вивчення в старших класах;
- упровадження цих понять у навчальну практику відбувалося за методичними правилами, які застосовуються під час вивчення теорії літератури в середній школі.

На наш погляд, використання наведених понять створює умови для реалізації принципу екзистенційності під час вивчення феномену митця, не залежно від того, до якої епохи він належав. Г. Токмань так пояснює зміст цього принципу: «Екзистенційність: письменник – унікальна особистість,

слід переконати в цьому учнів, показавши неповторне в перебігу його думок, почуттів, фактів долі. Ми відповідаємо на питання: як він ішов до смерті? Яким обрав себе? Чи виявив своє неповторне «Я» серед людей? Чи знівелював його у натовпі? Чи пішов у «внутрішню еміграцію», відкриваючись лише перед аркушем паперу?» [10, с. 120].

Застосування принципу екзистенційності дозволяє сконцентрувати увагу школярів на духовних пріоритетах митця будь-якої доби, виявити в його особі психологічний портрет людини конкретного часу, сформувати в учнів антропоцентричне розуміння тієї епохи.

Проте вивчення біографії сьогодні ускладнилося у зв'язку з демократизацією навчального процесу. Якщо в радянський час допускався визначений у директивний спосіб один погляд на образ художника слова, то тепер нерідко розігрується конфлікт протилежних думок із цього приводу. Указана проблема вже вийшла на рівень шкільного та вузівського курсів літератури: у науковій та публіцистичній періодиці не раз розгоралася полеміка стосовно окреслення людського змісту багатьох митців (Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, О. Кобилянської, В. Винниченка та ін.), що безпосередньо має вплив і на формування відповідних підходів до вивчення біографій цих літераторів. Антропоцентричність мислення сучасних дослідників стала причиною різноманітних суб'єктивних тлумачень, адже в ній самій завжди зосереджена множинність ціннісних підходів. Отже, кожен біограф, виходячи з власних принципів, задає певний кут зору – ракурс сприйняття духовної постаті письменника. Вийти із залежності від суб'єктивізму і в науковому, і в шкільному дискурсі повністю, на наш погляд, не можна. Однак його треба послаблювати завдяки застосуванню принципу екзистенційності: найбільш важливими необхідно визнати точні біографічні факти, які унаочнюють особливості психологічного існування письменника; із їх допомогою осягнути духовний

простір митця, що є найбільш цінним у проведенні антропоцентричних досліджень на уроках словесності. На першому місці в процесі вивчення повинен бути не стільки зовнішній бік життя письменника, скільки внутрішній, який, звичайно, проявляється у взаємодії із зовнішніми обставинами. На другий план має відійти такий традиційний для шкільної практики вид роботи, як складання хронологічних таблиць, натомість треба активізувати залучення мемуарної та епістолярної спадщини письменника, спогадів інших людей у процес осмислення учнями його духовного феномену. Адже «письменницький епістолярій порушує не тільки проблему слова, а й проблему свідомості» [9, с. 135]. Він разом із мемуаристикою – цінний матеріал для вивчення внутрішніх проявів особи, для унаочнення перед школярами діалогу митця зі світом.

Великі можливості для осягнення учнями внутрішніх пріоритетів автора надає художня творчість. Аналіз літературних текстів повинен включати в себе роздуми й над світоглядними пошуками художника, і над окресленим у них духовним рівнем існування людини. Тому на одному з ключових місць (принаймні, у старших класах) має перебувати антропоцентрична ціннісна парадигма письменника, яка присутня в більшості літературних творів. Характер дослідження на уроці визначається тим розумінням, що всі художні картини програмуються письменниками як носії філософських ідей, оформлених в оригінальну конкретно-образну естетичну форму. «Крізь мовну тканину, – пише І. Гальперін, – ... просвічується основна думка – концептуально-змістова інформація, яка не тільки не заглушує фактуально-змістову, але співіснує з нею» [6, с. 40]. Учитель має враховувати цю подвійну якість і розвивати в школярів здатність бачити не лише конкретно-фактуальне, але й концептуальне наповнення створених авторською уявою художніх образів. У центр уваги потрапляють об'єктивовані в літературних творах сентенції письменників

щодо сутності індивідуума. Як стартову позицію в осмисленні художнього матеріалу учні фіксують положення: унікальність, неординарність будь-якого змальованого явища, у тому числі й людини, завжди підпорядкована певній ідеї, яку письменник втілює.

На уроках літератури є обов'язковим окреслення світоглядної вертикалі митця, унизу якої знаходяться його уявлення про те, що необхідно заперечити, а вгорі – про те, чому треба віддати перевагу серед проявів людської особистості. Щоб реалізувати таке завдання, використовується система бінарних опозиційних конструктів: «високе – низьке», «гідне – негідне», «прекрасне – потворне» та ін., – із допомогою якої встановлюються пріоритети автора в галузі людинознавства.

Названий підхід, спрямований на з'ясування особливостей авторського антропоцентризму, має застосовуватися не тільки щодо опрацювання окремого тексту, але й творчості письменника, літературного періоду тощо. На уроках звучить інформація про еволюцію проблематики антропоцентричного типу в літературному процесі взагалі, протягом творчої діяльності автора, одного або декількох поколінь письменників. Відкривається ще один шлях для вивчення інтертекстуальної та діалогічної природи літератури. Розмежування авторських варіантів образу людини – важливий крок в індивідуалізації творчого обличчя різних митців.

Узагальнюючи сказане, необхідно зробити такі висновки:

1. Екзистенціалістський підхід – один із базових у процесі навчання літератури й повинен корелювати основні напрямки осмислення вчителем та учнями біографій письменників, окремих художніх творів, цілісного феномену письменника та його доби, еволюції духовних пріоритетів в літературному процесі, інтертекстуальності та діалогізму в рамках антропоцентричної проблематики.

2. Він є частиною вивчення літератури на філософських засадах, дає можливість формувати світогляд школярів, збагачуючи його різними антропоцентричними концепціями та уявленнями, створюючи простір для індивідуального екзистенціального вибору.

3. Важливе завдання – виявити в літературній творчості авторську, спрямовану на образ індивідуума картину світу, у якій реалізовані світоглядні інтенції людини конкретної доби. Виходячи із цього, необхідно провести ціннісну особистісно-зорієнтовану характеристику художньо-філософського мислення письменника.

4. Здійснення та педагогічна результативність екзистенціалістського підходу уможливлені тільки за умови функціонування загальної антропоцентричної парадигми осмислення мистецтва слова. Це означає, що його застосування має відбуватися на всіх етапах опрацювання системного історико-літературного курсу для старших класів, створюючи простір для філософських узагальнень на теми: «образ людини конкретного часу в літературі», «діалогізм та інтертекстуальність як явище антропоцентричного порядку», «історична еволюція антропоцентричних концепцій в художній творчості».

Література

1. Арндт Г. Становище людини / Г.Арндт. – Львів : Літопис, 1999. – 252 с.

2. Бердяев Н. Самопознание (Опыт философской автобиографии) /Н. Бердяев. – М. : Книга, 1991. – 446 с.

3. Бондаренко А., Бондаренко Ю. Час вибору: Вивчення творчості Василя Стуса в школі/ А. Бондаренко, Ю. Бондаренко. – К. : Видавничий дім

«Академія», 2003. – 232 с. (див. практичне застосування понять екзистенціалізму в процесі вивчення творчості письменника).

4. Бондаренко А. Текстово-світоглядні моделі художнього мовомислення ХХ століття/А. Бондаренко. – Ніжин : Видавець ПП Лисенко М. М., 2009. – 323 с.

5. Ващенко Г. Виховний ідеал / Г. Ващенко. – Полтава : Полтавський вісник, 1994. – 191 с.

6. Гальперин И. Текст как объект лингвистического исследования / И. Гальперин. – М. : Наука, 1981. – 139 с.

7. Гладишев В. Теорія і практика контекстного вивчення художніх творів у шкільному курсі зарубіжної літератури / В. Гладишев. – Миколаїв : Іліон, 2006. – 372 с.

8. Горідько Ю. Структурно-стильовий аналіз під час вивчення літератури модернізму в школі / Ю. Горідько // Українська література в загальноосвітній школі. – 2002. – №2. – С.17–21.

9. Мазоха Г. Епістолярій як діалог з читачем і часом // Діалогічне прочитання української літератури / Г.Мазоха. – К. : Міленіум, 2007. – С.120–141.

10. Токмань Г. Методика викладання української літератури в старшій школі: екзистенціально-діалогічна концепція / Г. Токмань. – К. : Міленіум, 2002. – 320 с.